

Утицај религије на обликовање српског националног идентитета у Босни и Херцеговини

Прегледни научни чланак

Боривоје Милошевић

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, Босна и Херцеговина

borivoje.milosevic@ff.unibl.org

Национални идентитет обликују многи чиниоци, међу којима су најважнији језик, писмо, државно-правна традиција и религија. Многи аутори наглашавају превагу вјерског у лепези осталих идентитетских карактеристика балканских народа, па тако и српског. Период османске владавине од кључног је значаја за разумијевање међуетничких односа у Босни и Херцеговини. Тај простор је уз дијелове албанског, македонског и бугарског територија најдубље исламизован у односу на остале од стране Турака освојене дијелове европског континента. Исламизација је условила постепени продор исламске културе и обичаја у Босни и Херцеговини. Геополитички положај покрајина, на границама великих цивилизација и култура, потом и двије империје, османске и аустроугарске, додатно је утицао на усложњавање вјерских прилика и утицај религије на формирање модерних националних идентитета. Национална и вјерска сегментираност друштва у Босни и Херцеговини оставила је дубок траг и унутар политичког организовања, што можемо пратити још од почетка XX вијека када су током аустроугарске управе основане најраније политичке странке. Ратови који су кроз цијели XX вијек пустошили простор Босне и Херцеговине носили су у себи наглашено вјерско обиљежје.

Кључне ријечи:

религија, национални идентитет, Босна и Херцеговина, Срби

The influence of religion on the formation of Serbian national identity in Bosnia and Herzegovina

Borivoje Milošević

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina

Serbian national identity was shaped by many factors, among which the most important are: language, alphabet, state-legal tradition and religion. Many authors emphasize the predominance of religion in the array of other identity characteristics of all Balkan peoples, including the Serbs. The period of Ottoman rule is of key importance for understanding inter-ethnic relations in Bosnia and Herzegovina. That area, along with parts of the Albanian, Macedonian and Bulgarian territory, is the most deeply Islamized compared to other parts of the European continent conquered by the Turks. Islamization caused the gradual penetration of Islamic culture and customs in Bosnia and Herzegovina. The geopolitical position of the provinces, on the borders of great civilizations and cultures, and then two empires, Ottoman and Austro-Hungarian, additionally influenced the complexity of religious situations and the influence of religion on the formation of modern national identities. The national and religious segmentation of society in Bosnia and Herzegovina has left a deep mark on political organization as well, which we can trace back to the beginning of the 20th century when the earliest political parties were founded during the Austro-Hungarian administration. The wars that ravaged the territory of Bosnia and Herzegovina throughout the 20th century had a pronounced religious character.

Key words:

Religion, national identities, Bosnia and Herzegovina, Serbs

Уводна разматрања

Феномен националног идентитета заузима важно мјесто у савременим историографским, политиколошким и социолошким анализама. Постоји читав низ дефиниција овог појма, међу којима се за предмет нашег истраживања као најпогоднија чини она по којој идентитет представља осјећај припадности некој друштвеној, етничкој или конфесионалној групи (Детаљније код: Сvitković, 2001). Идентитет се ствара у процесу људске интеракције путем које појединац препознаје сличности и разлике између себе и других (Детаљније код: Naralambos & Holborn, 2002). Социолози најчешће разликују два облика идентитета: друштвени идентитет који има колективну димензију и лични, односно самоидентитет (Детаљније код: Gidens, 2003). Британски социолог и филозоф Ентони Смит наводи како религијска осјећања имају пресудну улогу у обликовању националног идентитета, именујући његова најважнија обиљежја: 1. историјска територија; 2. заједнички митови и историјска сјећања; 3. заједничка масовна, јавна култура; 4. заједничка законска права и дужности свих припадника нације; 5. заједничка економија, с територијалном мобилношћу припадника нације (Smit, 1998, pp. 29-30). Њемачки филозоф Фридрих Шелинг такође је истицао значај митологије при обликовању националног идентитета. Митови око којих се обликују национализми разних народа имају структуру, саткану од предања о древним прародитељима, родној земљи и старој државности, вјери у постојање златног доба у животу тог народа, након чега је наступило зло вријеме пропадања, прогона и страдања, а на крају вјера у обнову и препород (Bodrožić, 2018, p. 19). Између осталог, религијски идентитет се исказује путем различитих спољних знакова, од личног имена, употребе симбола, језика, поздрављања, преко одјеће, учествовања у вјерским обредима, слављења традиционалних вјерских празника, до начина исхране појединца или групе. Вишеструкост идентитета подразумијева чињеницу да осим религијског, појединац никада не припада тек једној заједници, већ различитим државним, политичким, језичким, културним групама унутар којих задовољава своје личне потребе (Debeljak, 2009, p. 154).

Религија је, кроз историју, имала кључну улогу у формирању националних идентитета у бившој Југославији, посебно у Босни и Херцеговини. Упркос томе што многи људи нису ревносни у упражњавању вјерских ритуала и придржавању вјерских прописа, религија је представљала мјерило појединачног и колективног идентитета и етничких идентификација (Bodrožić, 2014, pp. 25-43). Неријетко се појединци идентификују по основу религије, док нација остаје у другом плану. Уосталом, једна религија може обухватати више нација и представљати фактор који повезује већи број нација (Raduški, 2018, p. 42). Тезу да је на овим просторима религија кључна идентитетска вододјелница заступали су многи историчари и социолози. Сима Ћирковић истиче да се „баш на балканском тлу, међу Србима и њиховим јужнословенским сусе-

дима, на подлози једнога језика, једног дијалекатског континуума, показало како може израсти више етничких заједница, као и да подељеност по другим критеријима (верским, политичким) може утицати на диференцијацију и разграничење међу језицима” (Ćirković, 2004, p. 81). Милорад Екмечић наглашава супремацију вјерског у лепези осталих идентитетских обиљежја балканских народа. Аутор пише да су све „балканске нације, изузев албанске, омеђене границама истоветне религије и њене црквене организације” (Екмечић, 2008, p. 69). Зорица Кубуровић религију препознаје као „значајног чиниоца етничког идентитета католичких Хрвата, православних Срба и муслиманских Бошњака, који су сви Јужни Словени и сви говоре готово истим језиком” (Kuburović, 2010, p. 111). Примјер Хрвата и Срба се у науци истиче у контексту чињенице да „преобраћење у различите религије може да помогне да се створе две различите националности, јер је извесно да ће римско католичанство као и православље, на најочигледнији начин поделити Хрвате и Србе, који имају јединствен језик културе“ (Hobsbaum, 1996, p. 86).

Национални идентитет није постојана категорија, а промјена идентитета често је повезана за религију, јер је добровољно или насилно прихватање друге религије, по правилу водило прихватању оне нације која је носилац нове религије (Milošević, 2011, pp. 355–375). Моћ религије у случају Босне и Херцеговине истицана је од стране великог броја страних научника и новинара који су путовали регионом у XVIII и XIX вијеку. Како уочава руски конзул у Сарајеву, Александар Гиљфердинг „истовјетност језика, поријекла и обичаја ништа не значи пред разликом конфесије, Србин значи православац, а православац значи Србин“ (Giljferding, 1972, p. 119).

„Религија као вододјелница нација”¹

С коначним падом Србије под турску власт у XV вијеку функцију коју је до тада у повезивању народа остваривала средњовијековна српска држава наставила је да врши српска црква, која је под Турцима преносила и гајила немањићку традицију и свијест о држави. Други значајан фактор у формирању и очувању националне свијести српског народа под турском владавином била је усмена народна књижевност, прије свега епска поезија. Хобсбаум образлаже три фазе развоја националне свијести. Прва се односи углавном на културни и фолклорни садржај и нема политичких елемената, док се у другој фази појављују први предводници онога што ће бити национални покрет. У трећој фази национална идеја добија масовну подршку (Hobsbaum, 1996, p. 19). Трећи фактор у конституисању националне свијести биле су сеобе, етничка помјерања и кретања српског народа (Janković, 1978, pp. 48–49). За цијело време турске управе над Босном и Херцеговином вршило се интензивно помјерање становништва, масовно или појединачно, насилно или

¹ Термин преузет од академика Милорада Екмечића, који га је употребљавао у више својих радова.

добровољно, из вјерских и других разлога. Православни хришћани су из Рашке и Херцеговине бјежали ка сјеверу и западу у страху од турских прогона. Унутрашње миграције и непрестана досељавања и исељавања измјешала су становништво до те мјере да није било веће области која би била насељена припадницима само једне вјере (Kostić, 1965, p. 35).

Посред јужнословенских земаља повучена је линија која је углавном ишла Дунавом, Савом, Уном, Динарским планинама и која је кроз историју раздвајала велика царства. У сјени тог зида одвијала се историја у трајању од четири вијека, која је на рубовима, са обје стране, „као терет притискала до у далеку будућност“ (Andrić, 1994, p. 26). Милош Црњански је примјетио да су „народи који живе на граници, међу два велика царства, ретко верни икоме, а увек готови на издају“ (Crnjanski 1981, pp. 80-81). Преко овог простора пролазила је граница између Западног римског царства и Византије, касније међа између римокатоличанства и православља. Супарништво Рима и Константинопоља, који су се већим дијелом средњег вијека борили за утицај на овом простору, постало је израженије доласком треће велике религије - ислама (Bodrožić, 2014, pp. 25-43). Балкан је подручје конфесионалних граница и конфесија на граници. Три велике конфесије (католичка, православна и исламска) посматрају себе као чувара тих граница, које појачавају конфесионални и национални идентитет. Што се иде више ка периферији територијалне распрострањености нације (религије) идентитет постаје све снажнији (Детаљније код: Cvitković, 2006). Међу Србима је рано настала свијест о идентитету узрокована властитим геополитичким положајем, његовим постојањем на граничним просторима европске и хришћанске цивилизације, потом османске и аустроугарске империје (Детаљније код: Čosić, 1992).

Немањинка држава представљала је за српски народ симбол политичке мудрости, војне силе и оличења српске културе средњег вијека. Величајући прошлост, оличену у држави Немањинка, уздижући култ и ширећи легенду о Светом Сави, српска црква их је учинила баштином цијелог народа (Bodrožić, 2012, pp. 111-129). Национална свијест балканских народа представља наслијеђе њихових државних егзистенција у средњем вијеку и њихове културе (Ortajić 2004, p. 54). Тако је средњовијековно „отачаство“ за вријеме османске власти, када је народ живио са црквом али без државе, прерасло у српску нацију: „Појам нације изграђен је у цркви која је последије пада државе наслиједила идеју државности и почела да живи и проповиједа идеал васкрсења државе и царства, изгубљеног на Косову“ (Mirковић, 1979, p. 64). Са друге стране, Васа Чубриловић сматра како није српска црква очувала народ у турско доба, „него је српски народ искористио српску цркву као аутономну црквено-политичку установу последије обнављања Пећке патријаршије у својој борби за одбрану народне индивидуалности, вјерског уверења и културне особености у оквиру једне исламске државе, каква је била Турска“ (Čubrilović, 1958, p. 26).

Традиција средњовијековне српске државе била је дубоко уткана у националне ослободилачке покрете из XIX вијека, почевши од Српске револуције 1804. године у којем су црква и свештенство имали истакнуту улогу (Vinaver, 1954, pp. 103–119; Роровић, 2021, pp. 81–98). Свештеници и калуђери укључили су се у устанак, истичући се више јунаштвом и војном вјештином, него побожношћу и вјерским врлинама (Јанковић, 1954, pp. 148–149). У народном пјесништву из времена Српске револуције налазимо многобројне доказе да није прекинута веза са средњовијековном духовном баштином (Bodrožić, 2019, pp. 87–107). Ниже парохијско свештенство, које је живјело на селу и од села, није се одвајало од народа са којим је дијелило истовјетан начин живота, за разлику од црквених врхова чија је политика често била подударна са политиком државних власти. Укидањем Пећке патријаршије владичанске позиције биле су запосједнуте од стране фанариотских владика, који су до положаја најчешће долазили корупцијом, те су менталитетом и духом били страни српском народу, без разумијевања за његове ослободилачке тежње и културне потребе. То је продубило јаз између више црквене јерархије и парохијског свештенства које је остало уз народ (Ђурђевић, 1964, pp. 178, 226).

Период османске владавине од кључног је значаја за разумијевање међуетничких односа у Босни и Херцеговини. За муслимане (Бошњаке), период османске власти представља најпросперитетнији период историје Босне и Херцеговине, својеврсно „златно доба“. У вријеме османске власти појам „турчин“ идентификовао се са припадником ислама, па су се многи босанскохерцеговачки муслимани називали „турцима“ (Purivatra et al., 1991, p. 23). Међусобно, али и од стране православних и католика, босански муслимани именовани су „турцима“, што је на Балкану било уобичајено јер су сви припадници исламске вјере тако називани, без обзира на њихово етничко поријекло. Одредница „турчин“ била је вјерске, а не етничке природе (Hadžijahić, 1990, p. 43). Насупрот томе, у свијести хришћана османска владавина доживљава се као најмрачнији период историје ових народа. Српски народ турску власт није никада признао као вјечну, нити је престао да је осјећа као туђинску и непријатељску. Османска власт је Србима одузела независност и слободу, лишила га државности, разбила му јединствено национално подручје, те измијенила цивилизацијски лик овог простора (Bogdanović, 1986, pp. 54–55).

Покушаји да се историографија усмјери у правцу којим би се рехабилитовала епоха турске власти на Балкану, у којој би се „откриле“ и позитивне стране османске управе представљају замагљивање суштине, са штетним посљедицама (Ђукић, 2005, p. 611). Политички прилагођене представе османске власти имају за циљ делигитимизацију и оспоравање српских ослободилачких покрета и њихових тековина у XIX и XX вијеку. У савременој бошњачкој науци и публицистици издјегава се термин „исламизација“ и радије употребљава „продор ислама“ или „прихватање ислама“ (Atanasiadis, 2015, pp. 65, 141), чиме се жели послати порука „како је ислам изнад свега и да

приступање исламу за појединца и групе значи свечани улазак у више сфере људске свести и односа према Богу“ (Samardžić, 1991, pp. 1729-1745). Истовремено је присутна потреба да се Османско царство прикаже у уљепшаном свјетлу, а освајање Босне као долазак супериорне цивилизације и културе захваљујући којој се земља снажно уздигла и напредовала (Atanasiadis, 2015, p. 140). Поједини бошњачки интелектуалци Османско царство представљају као модел заједнице у којој су владали коегзистенција и толеранција које би требало опонашати. Сходно томе, Босна и Херцеговина није војнички освојена, већ „укључена“ у састав царства (Milutinović, 2018, pp. 218, 303). Како су босански муслимани доживјели повлачење османске власти из Босне и Херцеговине и са Балкана показују ријечи Адила Зулфикарпашића, једног од оснивача Странке демократске акције (СДА). Говорећи на трибини у Новом Пазару, пред распад Југославије, Зулфикарпашић је рекао: „Познато је да је на овим просторима до Балканских ратова била Турска држава. То је била наша држава. Држава која је испуњавала наше интересе. Дакле ми смо своју еманципацију, свој просперитет, своју будућност везивали за ту турску државу и настојали да је ојачамо. Када се Турска империја повукла, Срби су у дубини душе остали наши противници, рушитељи наше земље“ (Јевтић, 2015, pp. 171-188).

Исламизација у Босни и Херцеговини представља процес који се развијао у дужем временском распону различитим интензитетом. Православни и католици нису прихватили ислам јер су га сматрали бољом вјером, већ им је припадност исламу омогућавала боље услове живота и мања пореска оптерећења. Вјерска подјела становништва била је уједно праћена разликама у начину живота и подударала се са социјалном диференцијацијом – власници земље/кметови (Redžić, 1993, pp. 23-25). Иако су живјели једни поред других, душе хришћана и муслимана остале су затворене за оне друге који нису били њихове вјероисповјести (Соровић, 1925, p. 102). Вјерске подјеле долазиле су до изражаја чак и у избору занимања хришћана и муслимана, њиховом свакодневном одијевању и правосудној пракси (Redžić, 1993, p. 26).

Код Срба се временом изградио снажан анимозитет према локалном становништву које је прихватило ислам и тако, у очима својих хришћанских сународника, издало традицију предака зарад повластица или материјалне користи. У њиховим очима ови „нови муслимани“ били су издајници, који су угњетавали локално становништво у служби страног освајача (Bataković, 1996, p. 40). Суштину значаја феномена религијске конверзије истиче Пал Колсто, наводећи да вјерски преобраћеник потенцијано представља далеко разорнију пријетњу заједници него што би то икада могао да буде дугогодишњи вјерски противник. Непријатеља је, према његовом мишљењу, у сваком тренутку могуће са сигурношћу лоцирати на другој страни границе, док је издајник у могућности да прелази граничну линију. Уколико му се дозволи да то чини некажњено, други могу да пођу његовим стопама и читава гра-

ница може да се сруши (Kolsto, 2005, p. 28). Одрећи се православља значило је бити издајник свога народа, рода и племена, док је одржавање у власти-тој вјери, упркос свим изазовима, сматрано за чин достојан највеће славе. Примјери ђакона Авакума, који је радије прихватио мучну смрт него ислам, представљали су снажно морално упориште народу да сачува властиту вјеру (Јовановић, 2018, p. 173). Канонизовањем ових мученика српска црква је трајно сачувала успомену на њих, као историјски примјер, путоказ и светионик за којим се ишло (Јевтић, 2011, p. 50–51). Упечатљиво свједочанство о унијаћењу Срба у далматинском залеђу оставио је Симо Матавуљ у приповједи *Пилићенда* (Јовановић, 2018, p. 153). Српски сељак Пилипа Баклине није желио напустити православље иако би му прихватање уније и прелазак у „царску вјеру“ омогућило да преживи и преброди сиромаштво (Subotić, 2017, pp. 38–39). Превјерити, значило је одрећи се народне традиције, одбацити народно предање, примити нешто сасвим туђе, затворити себе у туђина: „Једном речју: ко поклекне и превјери, носиће жиг вјечите срамоте којим ће обележити и себе и свој род“ (Bodrožić, 2012, p. 120). Узречица „потурица гори од Турчина“ илуструје једну нову друштвену класу, која је често била најревностији чувар ислама. Таквим процесима стварао се неискрен, лице-мјеран човјек, са подсвјесним осјећањем кривице коју ће кад тад испољити у агресивности упереној највише против народа и вјере коју је напустио (Јеротић, 1999, p. 90). У старој српској књижевности често се налазе примјери поистовјећивања појединих европских народа са животињама. Срби се често пореде са вуковима, Грци са лисицама, а Турци са змијама. Будући да је змија демонска животиња, изједначавајући Турке са њом, народни пјевачи су борбама са Турцима дали извјестан митски карактер. У пјесмама косовског циклуса Турци су често метафорички изједначавани са „Божјом казном“ због „гријехова праотаца наших“ (Zirojević, 1998, pp. 107–113).

Нова вјера мијењала је културну, духовну и националну самобитност појединца. Процес расрбљавања почињао је превјеравањем, напуштањем православља, што је у XX вијеку коначно довело до формирања нових националних идентитета (Subotić, 2017, p. 28). Они Срби, који су напустили православну вјеру, временом су отпали од српског националног бића, промјенили су ментални склоп и себе уградили у колективитет, са којим су дијелили нову вјеру, некада задржавајући стари, а повремено прихватајући нови језик (Јевтић, 2011, pp. 37–58). Код исламизованих лица, која су настављала да живе у земљи предака, потискивана је свијест о етничком поријеклу, а постепено је изграђивана свијест о припадности широј исламској заједници (Vasić, 2005, p. 82). Промјена вјере уједно је означавала почетак процеса самозаборава и губљења себе (Pinjuh, 2019, p. 70). Испољавајући нетрпељивост према некадашњим сународницима, свједоцима њиховог преверавања, преобраћеници су се настојали потврдити као „велики, нови вјерници“ па су „од оних који су били уплашени постајали они који застрашују и тероришу“ (Јовановић,

2018, pp. 166–168, 174, 197). Отпадници од православља су „највише допринели да се раја доведе до најнижег ступња понижености“, па су примивши ислам конвертити постали „ревноснији и загриженији муслимани“ (Subotić, 2017, p. 33). Потчињено хришћанско становништво зазирало је од контакта са турском администрацијом, па је стога за мјесто живота радије бирало села и неприступачне предјеле, даље од турске војне силе и чиновништва. Временом се код хришћанских поданика царства развио специфичан менталитет, који се огледао у неповјерењу према држави, равнодушности према општем добру и сумњи у могућност земаљске правде. У борби за опстанак раја је била принуђена да се огради „бедемом религије“, строгим обичајима и патријархалним начином живота (Andrić, 1994, pp. 49–50). Како би избјегло насилно превјеравање српско становништво било је принуђено да се исељава и отискује се у ближу или даљу сеобу. Долазећи у контакт са другим народима и другачијим културама Срби су на властитој кожи могли осјетити стереотипе као о народу сличном „мрачним Византинцима“, оптерећеним примитивизмом и некултуром, разбојницима и главосјечама (Drljača, 1998, p. 24). Ипак, многи преобраћеници на ислам задржали су старе вјерске праксе и обичаје, попут обиљежавања крсне славе, дожићних и свадбених обичаја (Velikonja, 1998, pp. 88–89).

Према неким мишљењима, православни ексклузивизам као критеријум за конституисање српског националног идентитета „довео до тога да је из националног корпуса Срба, искључен сопствени етнички материјал који је припадао другим религијама“. Тако су из српског националног корпуса одстрањени Срби римокатолици, Срби исламске вјероисповести, чак и један број Јевреја који су се изјашњавали као Срби Мојсијеве вјере. Овај процес довео је до тога да су Срби тањили сопствени а јачали друге националне идентитете (Детаљније код: Despotović, 2011). Према мишљењу историчара Љубодрага Димића, „изражена религиозна затвореност, конфесионална подвојеност и супростављеност, милитантност карактеристична за рубне делове у којима се додирују велике цивилизације пресудно је утицала на лагано ишчезнуће Срба католика и однарођивање и нестајање Срба муслимана“ (Dimić et al., 2005, p. 49).

Трауматична историјска искуства, попут ратова, утицала су на пораст свих фактора који кохезивно дјелују на етничке и националне заједнице. Рат је друштвени феномен који посједује моћ да истовремено ствара и уништава, зближава заједнице или их растура, да „брише“ постојеће и мијења их новим идентитетима (Vukočić, 2015, p. 102). Током ратова вођених на Балкану у XX вијеку систематски је уништavana српска духовност и култура, забрањиване су српске новине и часописи, гашена су српска национална, културна и привредна друштва, затваране су школе, прогоњени и затварани учитељи и свештеници. Срби су током Другог свјетског рата постали жртве геноцида, а „ништа тако темељито и успјешно не успоставља национални колективитет

и националну свијест као геноцид” (Rašković, 1990, p. 56).

На српски национални идентитет видно су утицали процеси демографског слома српског народа у XIX и XX вијеку, као посљедица геноцида, етничког чишћења, и ратних злочина. Масовна страдања Срба, посебно с краја XX вијека, утицали су на велика пражњења територија насељених српским народом и његово „сабијање у матицу Србију“ (Dimić, 2005, pp. 37–50). Статистички подаци о миграцијама у СФРЈ у периоду 1961–1981. године показују стабилну тенденцију одласка Срба и Хрвата из Босне и Херцеговине у Србију, односно Хрватску. Године 1981. пет пута више Срба и Хрвата емигрирало је из БиХ него што их је дошло у ту југословенску републику (Детаљније код: Petrović, 1987). Миграције из Босне и Херцеговине, уз промјене етничке припадности становништва приликом изјашњавања на пописима, нису само утицали на демографску структуру покрајина већ и феномен идентитета становништва (Raduški, 2011, pp. 373–392).

Како се са сваком од трију великих промјена државне власти у босанскохерцеговачкој историји - османске 1463, аустроугарске 1878. и југословенске 1918. године, битно мијењао положај трију вјерских заједница, тако су оне заузимале и различита стајалишта према новој власти. Католичка и православна црква биле су у сталном сукобу са османском управом, те су се непрестано бориле за већа црквена права под њом. Муслиманска и православна заједница заузеле су одбојно, па и непријатељско стајалиште према аустроугарској држави и у њој доминантној Католичкој цркви, те су се бориле за вјерску аутономију. Католичка и муслиманска заједница заузеле су хладан и опортунистички став према југославенској краљевини и у њој најснажнијој Српској православној цркви (Детаљније код: Kasarović, 2005).

Национална и вјерска сегментираност друштва у Босни и Херцеговини оставила је дубок траг и унутар политичког организовања, што можемо пратити још од почетка XX вијека када су основане најраније политичке странке. Осим Социјалдемократске странке, која је махом окупљала малобројно радништво, водеће политичке странке, па и сам начин бирања посланика у босански Сабор, били су базирани на етно-религијском принципу. Најважније српске и муслиманске политичке странке настале су из српског и муслиманског покрета за вјерску и просвјетну аутономију с краја XIX и почетка XX вијека (Imatović, 1976, pp. 134–181). Оба покрета почела су у вријеме када је окупираним покрајинама управљао заједнички министар финансија Аустроугарске Бењамин Калај, чији је покушај стварања „јединствене вишеконфесионалне босанске нације са босанским језиком као главним обједињавајућим критеријумом, био је у првом реду усмјерен ка асимилацији Срба и Хрвата, и њиховом политичком, културном и духовном удаљавању од Београда и Загреба“ (Екмећић, 2007, p. 313). Оваква политика аустроугарског окупатора имала је за циљ проналажење „идеолошког упоришта њима неопходног раздвајања Босне и Херцеговине од Србије“ (Екмећић,

р. 313). Новокомпонована нација подразумијевала је националну заједницу три доминантне вјере у Босни и Херцеговини, које је међусобно ујединила заједничка прошлост у оквиру наводног посебног развоја Босне и Херцеговине спрам Хрватских и српских земаља, при чему су босански муслимани, као тобожњи ексклузивни насљедници идентитета средњовијековне босанске државе, представљали језгро те нације. Католичка црква у покрајинама нашла се послије аустроугарске окупације у знатно повољнијем положају у односу на друге двије, бројчано знатно веће, вјерске заједнице (православне и муслиманске), чије је дјеловање правним актима било подређено политичким интересима Аустроугарске (Redžić, 1993, р. 47). Политичким притисцима и материјалном зависношћу, православну цркву требало је елиминисати као фактор националне интеграције српског народа у покрајинама (Детаљније код: Milošević, 2022).

Занимљиво је напоменути да је сарадња Српске народне организације (СНО) са Муслиманском народном организацијом (МНО) била знатно снажнија у односу на везе са највећим хрватским партијама. Обје политичке организације имале су заједничког непријатеља (Аустроугарску), али не и заједнички коначни циљ. СНО је будућност покрајина видјела у заједници са Србијом и Црном Гором, док су се муслиманске странке залагале за повратак султановог суверенитета над земљом (Simović, 2019, р. 63–64). Из перспективе босанскохерцеговачких муслимана српски и хрватски национални покрет били су превише повезани са православљем и католичанством да би се са њим могли поистовјетити, премда је било оних који су се идентификовали као Срби или Хрвати (Sundhaussen, 2009, pp. 11–30).

Политичко окупљање унутар новостворене југословенске државе послије 1918. године носило је национално-вјерско обиљежје, иако је било покушаја да се политичко организовање изврши на једној широј наднационалној или југословенској основи (Milošević, 2020, pp. 155–207). Демократска странка била је покрет интелектуалне елите али њихова пројугословенска идеологија није наишла на разумијевање међу српским гласачима у Босни и Херцеговини (Mastilović, 2012, р. 252). Радикална странка је на првим послеријатним изборима освојила 12,48 % гласова, Демократска странка 3,8 %, Савез тежака 11,45 %, Југословенска муслиманска организација 23,29 %, Хрватска тежачка странка 8 %, Хрватска пучка странка 4,36 % и Комунистичка партија Југославије 4 % (Milošević, 2020, pp. 155–207).

Премда су муслиманска и католичка вјерска заједница свесрдно поздравиле јулски ултиматум и аустроугарску објаву рата Србији те подржавали ратне напоре Аустроугарске, проглашење Краљевине СХС 1. децембра 1918. године поздравиле су све вјерске заједнице у покрајинама, неке из истинског убјеђења, а друге из политичког опортунизма (Milošević, 2020, pp. 155–207). Иако је од стране хрватских и словеначких политичких елита схватана као привремена државна творевина, Краљевина Југославија послужила је тим

народима за еманципацију властитих политичких и националних тежњи. Покушаји да се преко идеје интегралног југословенства стабилизује настала државна творевина, завршио је као трагична идеолошка заблуда (Детаљније код: Despotović, 2011). Савремена хрватска и муслиманска (бошњачка) историографија наглашавају потчињен положај ове двије вјерске заједнице у држави створеној 1918. године у којој је, наводно, Српска православна црква имала максимално привилегован и доминантан положај. Доношење низа закона који су регулисали аграрну реформу од стране појединих муслиманских првака тумачено је као напад на ислам и муслиманску традицију. Овај феномен био је посебно изражен на простору Босне и Херцеговине гдје је вјерска подвојеност пратила социјално-економску (Goluz̃a, 1995; Milošević, 2021).

Завршетком Првог свјетског рата и стварањем Краљевине СХС, настали су нови услови рада и живота вјерских заједница. Престала је потреба да се црква у већој мјери бави питањима образовања и културног живота, јер је бригу о поменутих областима на себе преузела држава. У одлучујућим идеолошким питањима унутрашњег живота, српска црква и држава редовно су се налазили на истим или блиским позицијама (Madžar & Papić, 2005, p. 193). За однос СПЦ према југословенској међуратној држави карактеристична је приврженост државној идеји и поштовање њених закона, а једини озбиљнији спор на овим релацијама настао је 1937. године поводом потписивања Конкордата (Dimić, 1998, p. 86). Српска православна црква је прихватила раставу цркве од државе, аграрну реформу, али и све друге реформе које дух новог времена налагао.

Послије Другог свјетског рата вјера је проглашена приватном ствари сваког појединца, а положај вјерских заједница најприје је регулисан законом из 1953. године. Вјерским заједницама је одузет значајан дио имовине чиме је ослабљен њихов значај и улога у друштву. Фраза о Босни и Херцеговини као Југославији у малом, из сфере политичких елита пренесена у народне масе, имала је своју специфичну идеолошко-ујединитељску мисију јер су покрајине требале послужити као примјер успешности идеје братства и јединства свих народа друге Југославије (Sarač, 2017, pp. 217–242). Поткрепљивана је подацима о етничкој и вјерској измјешаности становништва, централним географским положајем Босне и Херцеговине унутар југословенске федерације и мјешовитим браковима као својеврсном споном између различитих култура, премда њихов постотак у Босни и Херцеговини, упркос јавно укоријењеном мишљењу, није био висок у односу на федерацију. Подаци из 1981. године указују да је у Босни и Херцеговини било свега 12 одсто таквих бракова, док је деценију касније тај број пао на 10,6, а 1996. године на мање од пет процената (Dujmović, 2002, pp. 82–93). Тако су мјешовити бракови прешли пут од пожељног социјалног конструкта хармоничног живота до „нежног зла“ које, према неким мишљењима, квари националну чистоћу и

јединство (Perišić, 2012, p. 117).

Преузимањем власти у Југославији после 1945. године комунистички режим уложио је велике напоре да ослаби Српску православну цркву, сматрајући да док постоји њено јединство не може разбити ни Српство као хомогену цјелину. Гледајући у српској цркви опасно легло „великосрпске идеологије“, комунисти су организовано радили да умање њен утицај међу вјерницима, те да је изнутра контролишу. Упркос политичким притисцима, црква је и даље остала кључни носилац српског националног и вјерског идентитета, чији је утицај нарочито био јак у руралним областима Босне и Херцеговине (Bataković, 1996, p. 118). Међунационална и међувјерска коезистенција постојала је ипак само на површини, са изузетком неких дијелова урбаних центара, али су у сеоским областима и мањим градовима етно-религијске групе живеле одвојено једне од других. Режим је етничке проблеме држао под будним оком, нарочито у мјешовитим областима, гдје је било какво изражавање национализма било строго кажњавано (Bataković, 1996, p. 125). Изградња новог школског система у социјалистичкој Југославији значила је, поред осталог, и одбацивање теолошке мисли, тачније вјеронауке, у обликовању свијести ученика. Утицај вјерских институција требао је изгубити друштвени значај и преко његовог елиминисања из наставних процеса. Македонски црквени раскол, формирање „црногорске нације“ и потом канонски непризнате тзв. Црногорске православне цркве те поновно афирмисање идеје тзв. Хрватске православне цркве у новијем времену, често потакнути спољним факторима, имали су за циљ раздробити Српску православну цркву у више засебних црквених заједница које би биле независне једна од друге, чиме би се постепено стварао пут ка разбијању српског националног идентитета и јединственог духовног и културног простора (Детаљније код: Raković, 2015).

Слом комунистичког режима и успостављање вишестраначја на површину је избацио дуго потискиване или занемариване националне и вјерске подјеле у Босни и Херцеговини (Kasarović, 2005, p. 133). Деведесетих година ХХ вијека догодила се ревитализација религије, заједно са увођењем вишестраначког политичког система и изградњом демократског друштва. Поједине странке почеле су наглашавати хришћанску традицију и ослонац на цркву која је постала један од кључних друштвених фактора. Религија је фактор често важнији од стручне спреме, социјалног статуса, територијалне и друге припадности приликом одређивања за неку политичку опцију. Вјерске вође и религијске организације дају предност странкама које им гарантују вјерску наставу у школским институцијама, противе се абортусу, истополним браковима, док атеисти, у начелу, чешће дају гласове љевичарским политичким странкама (Huruz Memović, 2020, pp. 179–188). Велики дио политичара, уколико жели наклоност народа, јавно исказује своје вјеровање. Пораст религиозности пратио је велик број обраћеника који су се почели појављивати у првим редовима цркве, настојећи да оставе утисак истинских вјерника

(Detaljnije kod: Sekulić, 2014). Велика подударност националног и вјерског састава становништва Босне и Херцеговине огледа се у чињеници да је према попису становништва из 1991. године у Босни и Херцеговини било 4.377.033 становника, од којих се 43,5% национално изјаснило као Муслимани, односно 42,78% као припадници исламске вјероисповијести; 31,2% изјаснило се као Срби, а 30,10% као православци, те 17,4% као Хрвати, односно 17,65% као римокатолици (Markešić, 2010, р. 534). Према попису из 2013. године Босна и Херцеговина је имала 3.531.159 становника (Република Српска 1.228.423; Федерација БиХ 2.219.220). И овај попис је показао подударност националног и конфесионалног идентитета становништва, која је код Срба и Бошњака готово стопостотна (Cvitković, 2017, р. 29).

Успостављање мира и дејтонско уређење Босне и Херцеговине нису потиснули значај вјерског у политичком животу земље, гдје су нове политичке елите често злоупотребљавале религију зарад остваривања политичке моћи (Simović & Antić, 2019, рр. 59–75). Већина муслимана, Срба, и Хрвата прве демократске изборе нису доживјели као шансу да слободно бирају између програмско-политичких алтернатива, већ је за њих то била могућност да отворено декларишу своју националну припадност. Националне странке „тако би побједиле и са било којим другим кандидатима, и са било каквим економским, социјалним, културним програмима“ (Кесмановић, 2007, р. 68). Национализам је постао толико преовлађујући да је свако ко га се одрицао имао мало шанси за изборни успјех, па тако вјерске вође „не говоре вјерницима кога треба бирати, довољно је што кажу кога не треба бирати“ (Cvitković, 2019, р. 200). У односу на претходно уређење, које је одликовало одвајање државе од религије, модерне тенденције огледају се у њиховој сарадњи, посебно у области школства и хуманитарних акција. Према истраживањима Европске студије вриједности 2019. године вјерске заједнице су институције у које грађани имају највише повјерења што пред њих у будућности уједно намеће огромну обавезу и дужност (Randall et al., 2020, р. 226).

Закључак

Српски национални идентитет формиран је под утицајем низа различитих фактора, међу којима је религија имала пресудан значај, посебно у областима које карактерише висока етно-конфесионална шароликост, узрокована историјским процесима дугог трајања. Босна и Херцеговина представља гранични појас на којем су се вијековима уназад сударале, сукобљавале али и прожимале многобројне културе, религије и цивилизације. Преплитање различитих народа и конфесија често је рађало антагонизме, неразумијевања и сукобе, посебно у XX вијеку у времену два свјетска рата и ратовима у којима је нестала југословенска држава. У историјском тренутку када је под налетом Османлија сломљена средњовијековна српска држава, уз ранију духовну и културну мисију српска црква је, посебно у времену обновљене Пећке патри-

јаршије, на себе преузела и улогу политичког представника српског народа. Долазак ислама на балканске просторе додатно је усложио етно-конфесионалну слику Босне и Херцеговине. Вјерска подјела становништва у Босни и Херцеговини била је праћена разликама у начину живота и подударала се са социјалном диференцијацијом – власници земље/кметови. Захваљујући угледу који је уживало, српско свештенство, као дио народне интелигенције, са сабљом или крстом у руци, чинило је онај дио националне елите које је народ предводио кроз вишедеценијски процес националног ослобођења и уједињења. Традиције средњовијековне српске државе, које су брижљиво чуване у крилу цркве или народној епизици и традицији, биле су дубоко уткане у националне ослободилачке покрете из XIX вијека, почевши од Српске револуције 1804. године. Већ су током XIX вијека многи страни путници уочили како је код српског становништва дошло до потпуног стапања и поистовјећивања појмова „православни“ и „Србин“. Осим тога, црква је одиграла немјерљиво значајну улогу у културном уздизању и просвјешћивању српског народа, што је имало пресудан значај у контексту очувања властитог националног идентитета. Као кључни кохезиони или уједињујући фактор у српском народу, који је вијековима живио у границама различитих царстава и цивилизација, српска црква се током XX вијека, а нарочито током Првог и Другог свјетског рата, нашла пред до тада непознатим искушењима, чак и пријетњом потпуног разбијања и нестанка.

Литература

- Andrić, I. (1994). *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*. Prosveta.
- Atanasiadis, A. (2015). *Islamska dimenzija etnogeneze Bošnjaka, istorijski tokovi i savremeno stanje*. Kalenić.
- Bataković, D. (1996). *The Serbs of Bosnia and Herzegovina-History and Politics*. Dialogue.
- Bodrožić, Đ. (2012). Srpski nacionalni identitet: izvori i osnovi. *Nacionalni interes*, 8(1), 111–129.
- Bodrožić, Đ. (2018). Identitet i istorija—prilog kulturi sećanja. *Nacionalni interes*, 14(1), 7–25.
- Bogdanović, D. (1986). *Knjiga o Kosovu*. SANU.
- Crnjanski, M. (1981). *Seobe* (Vol. III). Nolit.
- Cvitković, I. (2001). *Sociologija samospoznaje*. DES.
- Cvitković, I. (2006). *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini*. Synopsis.
- Cvitković, I. (2017). Nacionalna i konfesionalna slika Bosne i Hercegovine. In I. Cvitković (Ed.), *Demografske i etničke promjene u BiH* (pp. 27–47). ANUBiH.
- Cvitković, I. (2019). *Religija u ratjama politike*. ANUBiH.
- Čubrilović, V. (1958). *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Prosveta.
- Ćirković, S. (2004). *Srbi među evropskim narodima*. Equilibrium.
- Ćorović, V. (1925). *Bosna i Hercegovina*. SKZ.
- Ćosić, D. (1992). *Srpsko pitanje—demokratsko pitanje*. Stručna knjiga.
- Debeljak, A. (2009). *Europa bez Europljana*. Profil.
- Despotović, Lj. (2011). *Geopolitika identiteta*. Kultura polisa.
- Đimić, Lj. (1998). *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*. Stubovi kulture.
- Đimić, Lj., Stojanović, D., & Jovanović, M. (2005). *Srbija 1804-2004*. Udruženje za društvenu istoriju.
- Đrljača, D. (1998). Kolektivno pamćenje u etničkim odnosima i etnički sukob—na primeru etničkog konflikta u Bosni i Hercegovini. In N. Pantelić (Ed.), *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i zajednicama* (pp. 21–37). Etnografski institut SANU.
- Dujmović, S. (2002). Složeni identiteti—pitanje mješovitih brakova u bivšoj Jugoslaviji. In T. Bremer (Ed.), *Religija, društvo i politika. Kontraverzna tumačenja i približavanja* (pp. 82–93). Zentralstelle Weltkirche Der Deutschen Bischofskonferenz.
- Đukić, O. (2005). Moralni aspekti Dejtonskog mirovnog sporazuma. In *Republika Srpska—Deset godina Dejtonskog mirovnog*

- sporazuma (pp. 609–617). ANURS.
- Đurđev, B. (1964). *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*. Svjetlost.
- Ekmekčić, M. (2007). *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*. Zavod za udžbenike.
- Giddens, A. (2003). *Sociologija*. Ekonomski fakultet.
- Giljferding, A. (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. Veselin Masleša.
- Goluža, B. (1995). *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini 1918–1941*. Teološki institut.
- Hadžijahić, M. (1990). *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Islamska zajednica.
- Haralambos M., & Holborn M. (2002). *Sociologija–teme i perspektive*. Goldeng marketing.
- Hobsbaum, E. (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Filip Višnić.
- Huruz Memović, E. (2020). Religija i političke stranke u Bosni i Hercegovini. *Logos*, 1, 179–188.
- Imamović, M. (1976). *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Svjetlost.
- Janković, D. (1954). Karakteristike srpske države u periodu Prvog ustanka. *Analj Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2, 142–155.
- Janković, D. (1978). Srpska država i nastajanje srpske nacije. In D. Janjić & M. Mirković (Eds.), *Postanak i razvoj Srpske nacije* (pp. 45–56). Narodna knjiga.
- Jerotić V. (1999). *Vera i nacija*. Ars libri.
- Jevtić, M. (2011). Srpsko pravoslavlje i mentalni sklop Srba. *Politička revija*, 4, 37–58.
- Jevtić, M. (2015). Islam kao činilac političkog identiteta u bivšoj Jugoslaviji. *Srpska politička misao*, 3, 171–188.
- Jovanović, B. (2018). *Pamćenje i samozaborav*. Dereta.
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina, podijeljeno društvo i nestabilna država*. Politička kultura.
- Kecmanović, N. (2007). *Nemoguća država–Bosna i Hercegovina*. Glas Srpske.
- Kolsto, P. (2005). *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. Hurst & Company.
- Kostić, L. (1965). *Verski odnosi Bosne i Hercegovine*. Selbstverl.
- Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Veselin Masleša.
- Kuburović, Z. (2010). *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*. CEIR.
- Madžar B., & Papić, M. (2005). *Politika i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini 1878–1945*. SPKD Prosvjeta.
- Markešić, I. (2010). Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine). *Društvena istraživanja*, 19(3), 525–546.
- Mastilović, D. (2012). *Između srpstva i jugoslovenstva: srpska elita iz Bosne i Hercegovine i stvaranje Jugoslavije*. Art print.
- Milošević, B. (2020). *Bosna i Hercegovina u vrijeme nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1919. godine*. Andrićev institut.
- Milošević, B. (2021). Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i stvaranje jugoslovenske države. In *Kraj rata, Srbi i stvaranje Jugoslavije* (pp. 337–352). SANU.
- Milošević, B. (2022). *Sablja, pero i krst. Srpsko sveštenstvo u Bosni i Hercegovini 1878–1914*. Prometej.
- Milošević, Z. (2011). Religija i nacionalni identitet, od prozelitizma do modernih socijalnih tehnologija. *Srpska politička misao*, 4, 355–375.
- Milutinović, Z. (2018). *Bitka za prošlost, Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Geopoetika izdavaštvo.
- Mirković, M. (1979). Pravoslavna crkva u Srba na njihovom putu od naroda do nacije (o nekim istoriografskim saznanjima i problemima istraživanja). In D. Janjić & M. Mirković (Eds.), *Postanak i razvoj Srpske nacije* (pp. 57–71). Narodna knjiga.
- Ortaji, I. (2004). *Najduži vek imperije*. Srpska književna zadruga.
- Perišić, N. (2012). *Mješoviti brak u BiH. Od poželjnog do prezrenog – mješoviti brak kao kulturna i politička kategorija u savremenoj BiH*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Petrović, R. (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pinjuh, D. (2019). Prijelazi na islam u Bosni i Hercegovini i veze konvertita s njihovom kršćanskom obitelji, od osmanskog osvajanja do kraja 17. stoljeća. *Motrišta*, 106–107, 68–83.
- Popović, M. (2021). *Istorijska uloga Srpske crkve u čuvanju narodnosti i stvaranju države*. Arhiv RS-Arhiv SPC.
- Puljek Shank R. (2020). Politika i civilno društvo. In J. Koleno- vić-Đapo & J. Brkić-Šmigoc (Eds.), *Vrijednosti u BiH: prikaz rezultata Evropske studije vrijednosti 2019* (pp. 218–247). Friedrich Ebert Stiftung BiH & Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Purivatra, A., Imamović, M., & Mahmutćehajić, R. (1991). *Muslimani i bošnjaštvo*. Biblioteka Ključanin.
- Raduški, N. (2011). Prisilne migracije u Srbiji: izbeglice iz Bosne i Hercegovine. *Sociološki pregled*, 3, 373–392.
- Raduški, N. (2018). Jezička i religijska komponenta nacionalnog stanovništva Republike Srbije. In N. Raduški (Ed.), *Nacionalni identitet i etnički odnosi* (pp. 37–59). Institut za političke studije.
- Raković, A. (2015). *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015. Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*. Hrišćanski kulturni centar dr Radovan Bigović.
- Rašković, J. (1990). *Luda zemlja*. Akvarijus.
- Redžić, E. (1993). *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*. ANUBiH.
- Samardžić, R. (1991). Prodor islama u Jugoistočnu Evropu. *Književnost*, 10, 1729–1745.
- Sarač, Dž. (2016/17). Bosanskohercegovačka posebnost-tragom jedne čuvene teze. *Znakovi vremena*, 74–75, 217–242.

- Sekulić, D. (2014). *Identitet i vrijednosti*. Politička kultura.
- Simović, V. (2019). *Narod, partije i demokratija u Bosni i Hercegovini*. Fakultet političkih nauka.
- Simović, V., & Antić, V. (2019). Uticaj religije na nastanak i razvoj političkih partija u Bosni i Hercegovini. *Politička revija*, 1, 59–75.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Čigoja štampa.
- Subotić, M. (2017). O psihičkim svojstvima, mentalitetu i identitetu Srba Dinaraca. *Politička revija*, 3, 25–43.
- Sundhussen, H. (2009). Od mita regije do „države na silu“: metamorfoze u Bosni i Hercegovini. *Prilozi*, 38, 11–30.
- Vasić, M. (2005). *Islamizacija na Balkanskom poluostrvu*. ANURS-Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Velikonja, M. (1998). *Bosanski religijski mozaiki*. Znanstveno in publicistično središče.
- Vinaver, V. (1954). Istorijska tradicija u Prvom srpskom ustanku. *Istorijski glasnik*, 1–2, 103–119.
- Vukoičić, J. (2014). Istorija, rat i nacionalni identitet. *Politička revija*, 1, 45–65.
- Vukoičić, J. (2019). Rat i država—oslobodilačka borba i nacionalno ujedinjenje u savremenoj istoriji srpske političke misli. *Nacionalni interes*, 11(3), 99–119.
- Zirojević, O. (1998). Turci u našem ogledalu. In N. Pantelić (Ed.), *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i zajednicama* (pp. 107–113). Etnografski institut SANU.